

**THE CATEGORY OF CASE IN THE MONUMENT *CODEx*
*CUMANICUS***

"CODEX CUMANICUS" ANITINDA DURUM KATEGORİSİ

“KODEKS KUMANİKUS” ABİDƏSİNDƏ HAL KATEQORİYASI

*Aynur SAYDOVA**

Abstract

Case category is one of the oldest grammatical categories. As a result of the long historical development in Turkic languages, both the phonetic composition and the number of case suffixes have changed to a certain extent. This change was in the direction of convenience and simplicity within the laws of each language in the process of differentiation. In this article, the case category in the language of the Kipchak monument of the 13th-14th centuries "Codex Cumanicus" is involved in extensive research. The research mainly used descriptive method, as well as historical and comparative methods. In the article, the examples from the work "Codex Cumanicus" were selected from the photofacsimile of the original copy of the monument, and then an attempt was made to give the transcription and translation into Azerbaijani Turkish in parentheses. The analysis of "Codex Cumanicus" will show the unique features of the Kuman-Kipchak language, especially the vernacular, and in this way it will reflect the situation of that period on the way to the present state of the case category in Turkic languages in general. At the same time, in Turkological linguistics, it will help to generalize the distinguishing features of the Cuman-Kipchak language.

Key words: case suffixes, Codex Cumanicus, Cuman-Kipchak language, Turkic languages, XIII-XIV centuries

Özet

Durum kategorisi en eski gramer kategorilerinden biridir. Türk dillerindeki uzun tarihsel gelişimin bir sonucu olarak gerek fonetik yapı gerekse durum eklerinin sayısı bir ölçüde değişmiştir. Bu değişim, farklılaşma sürecinde her dilin kanunları içinde kolaylık ve sadelik yönünde olmuştur. Bu makalede 13.-14. yüzyıllara ait "Codex Cumanicus"un dilindeki durum kategorisi kapsamlı bir araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırmada ağırlıklı olarak betimsel yöntem, aynı zamanda tarihsel ve karşılaştırmalı yöntemler kullanılmıştır. Makalede, "Codex Cumanicus" adlı eserden örnekler, eserin orijinal nüshasının tipkibasımından seçilerek parantez içinde transkripsiyonu ve Azerbaycan

* Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi Adına Dilçilik Enstitüsü Bakü AZERBAYCAN aynurimanli@mail.ru ORCID: 0000-0003-4118-0290

Türkçəsinə çevirisi verilməyə çalışılmışdır. "Codex Cumanicus" incelemeşi, Kuman-Kıpçak dilinin, özəlliklə yerel dilin kendine has özəlliklərini gösterecek və bu şəkildə Türk dillərində durum kategorisinin bugünkü durumuna gələn yolda genel olaraq o dönmənin durumunu yansıtacaktır. Aynı zamanda Türkolojide Kuman-Kıpçak dilinin ayırt edici özəlliklərinin genelleştirilmesine yardımcı olacaktır.

Anahtar kelimələr: durum ekleri, Codex Cumanicus, Kuman-Kıpçak dili, Türk dilləri, 13.-14. yüzyıllar

Hal kateqoriyası qədim qrammatik kateqoriyalardan biridir. Türk dillərində uzun tarixi inkişaf nəticəsində hal şəkilçilərinin həm fonetik tərkibi, həm də sayı müəyyən dərəcədə dəyişmişdir. Bu dəyişmə diferensiasiya prosesində hər bir dilin qanunları çərçivəsində rahatlıq və sadəlik istiqamətində olmuşdur. Bu məqalədə XIII-XIV əsrlər qıpçaq abidəsi "Kodeks Kumanikus" əsərinin dilində olan hal kateqoriyası geniş tədqiqata cəlb olunmuşdur. Araşdırmada əsasən təsviri, həmçinin tarixi, müqayisəli metodlardan da istifadə olunmuşdur. Məqalədə "Kodeks Kumanikus" əsərindən gətirilən nümunələr abidənin orijinal nüsxəsinin fotofaksimilesindən seçilmişdir, ardından mötərizə içində transkripsiyası və Azərbaycan türkçəsinə tərcüməsi verilməyə çalışılmışdır. "Kodeks Kumanikus"un təhlili kuman-qıpçaq dilinin, xüsusilə xalq dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini göstərəcək və bu yolla ümumilikdə türk dillərində hal kateqoriyasının bugünkü vəziyyətə gəlmə yolunda həmin dövr mənzərəsini əks etmiş olacaq. Eyni zamanda türkoloji dilçilikdə o dövr kuman-qıpçaq dilini fərqləndirən xüsusiyyətləri ümumiləşdirməyə kömək edəcək.

"Hal kateqoriyası söz birləşməsi və ya cümlədə adların başqa sözlərə aid olan münasibətini bildirməyə xidmət etmişdir" (Zeynalov, 2008: 97). Bu kateqoriya qədim qrammatik kateqoriyalardan biridir. "Başqa qrup dillərin əksinə olaraq, türk dilləri bir tip hallanmaya malikdir. Başqa sözlə, türk dillərində rus dilində olan I, II və III, yaxud alman dilində olan qüvvətli, zəif və qarışıq hallanma yoxdur, bütün təsadüflərdə istifadə olunan bir tip hallanma var" (Dmitriev, 1969: 153). Y.Seyidov qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin indiki hal sistemi XIV əsr Azərbaycan türk dilində formalaşmış vəziyyətdə idi. Sonralar halların qrammatik mənalarda müəyyən dəqiqləşmə və sabitləşmə getmişsə də, sistem dəyişilməz qalmışdır (Seyidov, 2000: 233).

Ə.Rəcəbli qədim türk yazılı abidələrinin dilində ismin 8 halının: adlıq hal, yiyəlik hal, yönük hal, istiqamət halı, təsirlik hal, yerlik hal, çıxışlıq hal, alət-birgəlik halının olduğunu qeyd edir (Rəcəbli, 2006: 438). Hələ Göytürk abidələrinin dilindəki hal şəkilçilərinin belə inkişafı - 8 halın olması türk dillərində hal kateqoriyasının qədimliyinə sübutdur.

"Kodeks Kumanikus" əsərində hal kateqoriyası haqqında əsərin özündə və bir sıra elmi nəşrlərdə bəhs edilmişdir. "Kodeks Kumanikus" əsərinin 33b səhifəsindən başlayaraq 35b səhifəsində "İsta ruṯ noīa et pnoīa" (ista sunt nomina et pronominal – isimlər və əvəzlilər) başlığı altında əvəzlilər və bəzi isimlərin hallanması verilmişdir. Əvəzlilərin cəmi də bəziləri "et plr" (et plural – və cəm) yarımbaşlığı altında, bəziləri isə sadəcə lüğət axarında yazılmışdır.

Mən, biz, sən, siz, o, onlar, bu, bunlar, öz, filan, əvəzlilikləri və özgə, ad, ləqəb, ulu, kiçik, yaxşı, yaman, yalqız, yüngül, ağır, kaysı, eygir, tegma, barça sözləri ismin müəyyən hallarında verilmişdir.

Bu hissədə halların adını bildirmək üçün latınca qısaltmalardan istifadə olunmuşdur və burada verilən hallar bunlardır: adlıq (nom.), yiyəlik (gen.), yönlük (dat.), təsirlik (acc.), çağırış (voc.), çıxışlıq (abl.). Halların siyahısında yerlik hal verilməmişdir. Çünki latın dilinin hal sistemində yerlik halın adı olsa da, bu mənanı ifadə etmək üçün daha çox sözönlülərindən istifadə olunmuşdur. Çox güman buna görə kuman dilində əsərdə gördüyümüz yerlik halda olan sözlər burada öz əksini tapmamışdır. Digər tərəfdən müasir türk dillərində olmayan çağırış hali burada müşahidə edirik. “Kodeks Kumanikus” əsərində II şəxs əvəzlilikləri çağırış halda da verilmişdir. Təsvir edilən hal sistemində yalnız II şəxs əvəzlilikləri latın dilində olan vokativus halına qarşılıq olaraq *ayren* (*aysen* = *aysən*), *ay rıx* (*ay siz* = *ay siz*) şəklində qeyd olunmuşdur. Əlyazmada aysen bitişik yazılsa da, ay siz ifadəsində aradakı məsafə aydın görünür (33b/17, 23). II şəxs əvəzliliklərində “ay” çağırış nidasından istifadə edərək aysən, ay siz formasında qarşılığı verilmişdir. Yəni, müəllif türk hal sistemini latın dilinə əsasən vermək istəmiş, lakin qarşılığı olmadığını üçün tam göstərə bilməmişdir.

M. Arqunşah əsəri təhlil edərkən 8 hal qeyd edir: ilgi hali eki (yiyəlik hal şəkilçisi), yönelme hali eki (yönlük hal şəkilçisi), bulunma hali eki (yerlik hal şəkilçisi), ayrılma hali eki (çıkışlıq hal şəkilçisi), belirtme hali eki (təsirlik hal şəkilçisi), eşitlik hali eki, vasıta hali eki, yön gösterme hali eki (Argunşah, Güner, 2015: 94-96).

Bizim fikrimizcə, orta türk dövrü abidəsi olan “Kodeks Kumanikus” əsərində ismin 6 hali vardır. Müasir türk dillərinin çoxunda hal-hazırda da 6 hal vardır. Ancaq qazax, qaraçay-balkar kimi dillərdə birgəlik və çağırış hal qalır (Zeynalov, 2008: 97). Qədim türk abidələrində, “Divani lügət -it türk” əsərində sistem təşkil edən alət-birgəlik və istiqamət hallarına orta dövrdə yazılmış bəzi tarixi abidə və müasir türk dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi “Kodeks Kumanikus” əsərində də az rast gəlinir. Azərbaycan dilində də zaman keçdikcə alət-birgəlik hali “ilə” qoşması ilə əvəz olunmuş, istiqamət hali isə seçmə sözlərin tərkibində daşılaşaraq şəkilçi funksiyasını itirmişdir.

Adlıq hal

Şəxs, əşya və ya hadisənin adını bildirən, formal əlaməti olmayan, kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verən, cümlədə daha çox mübtədə vəzifəsində çıxış edən adlıq hal “Kodeks Kumanikus”da da çox işlənmişdir:

Bilga tetiR *Ryızler* benim jöjim eSutıgler (59a/8) (bilqa tetik *kıziler* benim sösim eşutıgler = müdrik, zirək *adamlar* mənim sözümü eşidirlər), ol *bıaRdır* (60b/7) (ol *bıçaqdır* = o *bıçaqdır*) və s.

Abidənin özündə əvəzliliklərin hallandırılmasında adlıq halın ifadəsi belə verilmişdir:

Abidədəki şəkli	Transkripsiyası	Azərbaycan dilində
Men	Men	Mən
Bıx	Biz	Biz

җен	Sen	Sən
җы	Siz	Siz
Ol	Ol	O
anlar	Anlar	Onlar
Bu	Bu	Bu
Bular	Bular	Bunlar

Yiyəlik hal

Adından məlum olduğu kimi yiyəlik, sahiblik bildirən, müasir türk dillərində xalis qrammatik hal hesab olunan, əsasən, kimin? nəyin? haranın? suallarından birinə cavab verən yiyəlik halın "Kodeks Kumanikus" əsərində həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyən formalarda işlənməsinə rast gəlinir:

Müəyyən yiyəlik hal abidədə aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlmiş və bu formalarda yazılmışdır: -nig (nıng), -nıg, -ning (ninq), -ıg, -niğ, -im, -m. Mustafa Arqunşah adlardan sonra -nıg, -nuğ, əvəzliliklərdən sonra isə daha çox -ıg, -ım variantlarının işləndiyini qeyd edir. (Argunşah, Güner, 2015: 94).

Yiyəlik halın -im, -m şəkilçiləri I şəxs əvəzliliklərində işlənir:

beym tengeri *mēm* tınī algil (61b/20) (Beyim teğeri *menim* tının algıl = rəbbim Tanrı *mənim* canımı al), Rım etir *menim* bwyruchun ol menı şouer (62a/17) (Kim *mənim* buyruğumu (əmrələrimi) edirsə, o məni sevir), *bişim* tugēmē tırlıç *bişim* tugēmē egełıR ol at ıçındē taparbıe (61b/27) (*bisim* tugenmes tırlıç *bisim* tugenmes egełık ol at ıçındē taparbıs = *bizim* tükənməz diriliyimiz *bizim* tükənməz yaxşılığımız o ad ıçındē taparıq), *Bışim* Ganımuş (61b/29) (*bisim* ganınmus = *bizim* canımız) və s.

Yiyəlik halın -niğ, -nıg, (-nig) şəkilçi forması abidədə daha çox işlək olmuşdur:

Meñu *teyriniğ* öz şözi keydi *kuluniğ* tenini – Əbədi Tanrının öz sözü geyindi qulunun bədənini

Dunianiğ (dunyanıg) ötmeki – dünyanın çörəyi (70b/7)

Töreniğ tğeli yeti (70b/14) – ənənənin hamısı çatdı.

RəRğa aqınmıe *atanıg* oñında olturupturur (kökqə aqınmış atanıg oñında olturupturur – göyə yüksəlmiş atanıg önündə oturubdur)

Çyarnig ağazı (*eyarning* ağazı – *üzənginin* ağzı) (52a/6)

Çosacnig ayagi (*tosaknıg* ayagi – *döşəyin* ayağı) (52a/25)

Yiyəlik halın -nug (*nuq*) şəkilçisinə bu abidədə çox az rast gəlinir:

xrsnug taneke barđır (İsanın şahidi vardır).

Ol bilməe Rım *tamuchnug* otun aldı dage tugēmēe ølwıwıwı aldı (63a/29) – o bilməz ki, cəhənnəmin odun aldı, hətta tükənməz ölümün aldı.

Abidədə müəyyən yiyəlik halla yanaşı qeyri-müəyyən yiyəlik hala da rast gəlirik:

Ol sözni aydı da canın *Teğeri* eline berdi (61b/21) o sözünü dedi canın *tanrı* əlinə verdi (tanrıya tapşırıldı)

Rəlingə terəe menim artwnəe *Guhut* ıerina (61b/35-36) (Kəliniz terçə menim artumça Cuhut yerine = mənim ardımca *Cuhud* yerinə tez gəlin).

Cyar yaboÇi (52a/11)

Coga tili (52a/15)

Eyat yabogı (51b/24)

Abidədə əvəzləklərin hallandırılması bölümündə yiyəlik hal ifadəsi belə verilmişdir:

Abidədəki şəkli	Transkripsiyası	Azərbaycan dilində
Menniñ	Menniñ	mənim
bixıñıq	Bizsiñ	Bizim
renniq	Senniñ	sənin
xiñıq	Siziñ	Sizin
Aning	Aninq	Onun
Anlarnıñ	Anlarnıñ	Onların
Munıñı	Munıñı	Bunun
Bularnıñ	Bularnıñ	Bunların

“Kodeks Kumanikus” əsərində isimlər və əvəzləklərin hallandırılması hissəsində ikiqat hallanma da müşahidə edirik. Belə ki, abidədə nominativ hala şəxs əvəzləklərinə yiyəlik hal şəkilçisinin, akkuzativ hala isə yiyəlik hal + *-ni* şəkilçisinin artırılması ilə yaranan formalar nümunə göstərilmişdir. Belə halda bir yiyəlik hal şəkilçili forma adlıq hal kimi, yiyəlik hala təsirlik hal şəkilçisi əlavə edilmiş forma isə təsirlik hal kimi göstərilmişdir.

Adlıq (nom.)	Menim	Bizin	Senin	Aninq
Təsirlik (acc.)	Menimni	Bizdin	Seninqni	Aninqini

Türk dilləri iltisafı dil qrupuna aid olduğuna görə bu dillərdə şəkilçi sırası çox möhkəmdir və özünəməxsus qaydaları var. Xüsusilə, qrammatik şəkilçilərin eyni təyinatlı iki qrammatik şəkilçinin bir sözə ardıcıl əlavə olunması qanunauyğunluğu pozur. Hal kateqoriyasına da bunu aid edə bilərik, yəni bir sözə iki hal şəkilçisi artırmaq olmaz. Lakin nadir hallarda da olsa, istisnalar olur.

“Qədim yazılı abidələrdə yiyəlik halın qrammatik əlamətindən sonra məkani hallardan birinin işlənməsi müəyyənləşdirilmiş və türkologiyada “ikiqat hallanma” kimi izah olunmuşdur” (Məmmədov, 2003: 25). Qeyd edək ki, Orxon abidələrində az müşahidə olunan bu hala (biziñə (KT böyük mətn, 19, 40-cı sətirlər) uyğur abidələrində formalaşmış şəkildə rast gəlinir: siziñə (manixey poe. 7ci mətn 2, 3, 48, 117-ci və s. sətirlər), biziñrütü (xuastuanıft, 119-cu sətir), biziñə (böğü xan abidəsi, arxa tərəf, 82-ci sətir), bizintə, sizintə (Manixey mətnləri, 2 və 4 abidələr).

İkiqat hallanmaya orta əsrlərdə Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu Bilik” əsərində daha çox rast gəlinir, hətta bu hadisənin işlənmə tezliyi ən çox olan əsərdir. Məsələn: *meniñde* (1217, 1275), *meniñdin* (392, 393), *seniñdə* (3771, 4116), *seniñdin* (3433, 3483), *anıñda* (132, 266), *munıñda* (338, 846), *anıñdın*

(2260, 2738), *munıqdın* (1966, 2209), *kimıqdə* (301), *kimıqdın* (1011), *biziqdə* (2699), *biziqə* (6291). Bu əsərdə olan ikiqat hallanmanın I şəxs əvəzliyinin təkində statistikasını aparan Ramiz Əskər "məninqdə" sözünün 14 dəfə, "məninqdın" sözünün isə 28 dəfə işləndiyini qeyd edir (Əskər, 2003: 251). Qeyd edək ki, bu hala digər Qaraxani-uyğur abidələrində və "Divani Lüğat-it Türk" əsərində rast gəlinməmişdir.

İkiqat hallanma müasir türk dillərindən yeni uyğur ədəbi dilində qalmışdır. Məsələn: *mənindin*, *sənində*, *sənindin*, *unində*, *unindin* (Xazirki zaman uyqur tili, 1966: 136). Yakut, xakas, özbək, tatar, başqırd dillərində isə ya danışqda, ya da bəzi şivələrdə qalmışdır (Məmmədov, 2003: 29).

Azərbaycan ədəbi dilində bir sözə iki hal şəkilçisinin artırılması yolverilməzdir. Lakin bəzi şivələrində bu hadisənin izləri məhdud dairədə də olsa qalmışdır. Bu haqda M.İslamov, M. Novruzov və M.Məmmədli yazmışdır. M.İslamov Tabasaran şivəsində "Mən uniyə heç süz dimiyədəm" (Mən ona heç bir söz deməyəcəm) nümunəsi ilə III şəxs əvəzliyinin yönük halında (uniyə) ikiqat hal şəkilçisinin olmasını qeyd edir. Uniyə sözündəki şəkilçilərin izahını isə belə verir: "Birinci yönük hal şəkilçisi -a sonrakı şəkilçinin təsiri ilə incələmiş, a səsi i səsi ilə əvəzlənmişdir. Ümumiyyətlə, söz belə dəyişikliyə uğramışdır: un+a+ya" (İslamov, 1986: 46). "uniyə" sözündə ikiqat hallanmanı təsdiq edən M.Novruzov fərqli izah edir: "Burada -u (yaxud -u-n üçüncü şəxs təkin əvəzliyi (yaxud işarə əvəzliyi) -i (yaxud -ni) yiyəlik hal şəkilçisidir. Çünki Şimal Qafqaz arealı türk dillərində (qumuq, qaraçay-balkar dilləri) yiyəlik hal şəkilçisi formal baxımdan təsirlik hal şəkilçisi ilə (-i, -i, -u, -ü, -nı, -ni, -nu, -nü) eynidir. Tabasaran şivəsi də hansı yiyəlik hal şəkilçisinin işlədilməsi baxımından həmin areala yaxınlaşır" (Novruzov, 2000: 89-90).

M.Məmmədov Azərbaycan dilinin şivələrində uniyə sözündən başqa "bu" işarə əvəzliyində, "kim" sual əvəzliyində və digər nitq hissələrində də ikiqat hallanmanın izləri olduğunu qeyd edir və xeyli nümunələr verir: "buniyə", "kimində", "kiminnən", "düviyəni", "ayağlarıyında", "çuxiyəni", "Bəkiyədə" və s. (Məmmədov, 2003: 27-28)

Bu cədvəldə maraqlı bir başqa nüans III şəxs əvəzliyinin təkində *anınqini* sözüdür ki, bu formaya bu əvəzliyinin hallanmasında da yiyəlik halda *munıqı* sözündə də görürük. *Aninqini* və *munıqı* sözlərinin onunkunu və bununku sözlərinin qarşılığı olduğunu düşünürük. Əksər tədqiqatçılara görə altay dillərində bu forma ən qədim yiyəlik hal hesab olunan -n şəkilçisi ilə -gi/-ki, -ğai/-gei, -qi/-qı/-qe kimi müxtəlif fonetik variantlı şəkilçilərdən birinin birləşməsi nəticəsində yaranılır (Əhmədova, 2013: 212-213). "Kodeks Kumanikus" abidəsində işlənən formanı yiyəlik haldan ayırmaq olmur, yəni yiyəlik əvəzliliklərində işlənən -ki şəkilçisi bu əsərdə ayrı formada olmamış, yiyəlik bildirən şəkilçi tərkibində işlənmişdir.

Aninqini sözündə bu formanı təsirlik hal şəkilçisi artırılarkən müşahidə edirik. Fikrimizcə, mətn içində mənsubiyyət şəkilçili söz təkrarının qarşısını almaq üçün bu formadan istifadə olunmuşdur. Bu cəhətdən V.Kotviçin bu şəkilçini "ümumaltay mənsubiyyət şəkilçisi" adlandırması heç də təsadüfi deyil

(Kotviç, 1962: 117). Bu forma lüğətdə verilsə də, mətn içində rast gəlmədik. Ona görə də, bu formanın hansı funksiyanı yerinə yetirdiyini dəqiqləşdirmək çətindir.

Ümumiyyətlə, yiyəlik hal şəkilçiləri digər tarixi abidələrdə də müşahidə olunur. Qədim türk abidələrinin dilində yiyəlik hal samitlə bitən sözlərdə -ıy, -iñ, saitlə bitən sözlərdə -nıy, -niñ şəkilçiləri ilə əmələ gəlmişdir: “məniñ” (BK ş.29) – mənim, “kağanıñın” (KT, c 9) – xaqanın. (Rəcəbli, 2006: 446)

III şəxs mənsubiyyət şəkilçilərinin tək və cəmində bitişdirici n samiti ilə birlikdə və məsdərdən sonra -a şəkilçisi də istifadə olunub:

chēdima tutarmē (tutū, tutchil) – özümə tutaram, saxlaram (23b/9,10,11)
 aue Rī tin uruHl'19 muHtaξ devl bu δuniāni9 *øtmeRina*- çörəyinə (70b/8)
 Canın Tejeri *eline* berdi (Canın tanrı əlinə verdi) (61b/21)

İçer, yer, *inine* kirer = içər, yeyər, hininə girər (60b/7)

Yekni9 *tuzakna* ilnirler = şeytanın tələsinə enərlər (59a/11)

Abidədə məsdər düzəldən -mak, -mək şəkilçisindən sonra da yönlük halın -a, -ə şəkilçisi işlənmişdir:

Əfitmaga tuyga (2b/28), (*Əfatinaga*) *yəzitmaga* (2b/22) – eşitməyə

ymaga (4b/6) – göndərməyə

Arimaga (12a/17) – təmizlənməyə

Orxon-Yenisey abidələrində yönlük hal -a, -ə, -ya, -yə, -ğa, -ge, ka², -ğa şəkilçiləri ilə düzəlir. -ka² Yenisey abidələrində mənsubiyyət şəkilçili sözlərə də bitişir (Rəcəbli, 2006: 448). "Ötükən yirkə" (T17) – Ötükən yerinə, "Təmir kapıgka" (KT § 9) – Dəmir qapıya, ilin9 (KT §23) – elinə və s.

"Divani Lüğət-it Türk" abidəsində yönlük hal -ka, -gə, -a, -ə şəkilçiləri vasitəsilə düzəldilir: kulakka – qulağa (I, 348), bəggə - bəyə (I, 161).

-a, -ə istər qədim türk yazılarında, istər "Divani Lüğət-it Türk" abidəsində samitlə bitən bəzi isim köklərinə və mənsubiyyət şəkilçili sözlərə artırılır. Məsələn: atama (I, 292), usukmışa – susamışa (I, 239).

Müasir qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax, qırğız, tatar dilində də bu şəkilçilər aktivdir. Sadəcə qırğız dilində özünəməxsus dodaq ahənginə uyğun olaraq bu şəkilçilərin -qo/qö, ko/kö, o/ö variantları da vardır (Öner, 2013: 129).

Qazax dilində -ğa, -ge, -qa, -ke, -a, -e şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir: Qalağa ketti = şəhərə getdi, üyge qayttı = evə qayıtdı, tamaqqa şıqırıldıq = yeməyə çağırıldıq, üyime keldi = evimə gəldi (Ercilasun, 2007: 452)

Qırğız dilində -ga, -go, -ka, -ke, -a2, -o2 şəkilçiləri ilə düzəlir: ataga = ataya, taşka = daşa, üyümö = evimə, beşke = beşə, colgo = yola, orokko = orağa və s. (Ercilasun, 2007: 508)

"Kodeks Kumanikus" əsərində yönlük halda əvəzliliklər belə ifadə olunmuşdur:

Abidədəki şəkli	Transkripsiyası	Azərbaycan dilində
manga	Manqa	mənə
Biyga	Bizge	bizə
ɣanga	Sanqa	sənə
ɣıyga	Sizge	sizə
angar və ya aar	anqar/aar	Ona

Anlarga	Anlarqa	Onlara
Mungar	Munqar	Buna
Bularga	Bularqa	Bunlara

“Qutadqu Bilig”dən fərqli olaraq “Divani lüğət-it türk” əsərində şəxs əvəzliliklərinin mənə (KB, 5711) və sənə (KB, 4208, 5843) variantları yoxdur və burada mən, sən, ol əvəzliliklərinin yeganə işlək variantı sağır nunlu manqa, sanqa, anqar şəklidir: manqa (ol manqa at bağışladı = o mənə at bağışladı, III, 302), sanqa (sanqa aydım = sənə dedim, III, 319), anqar (bəg anqar ot berdi = bəy ona ağı verdi, onu zəhərlədi, I, 110) və s.

Türk dillərində ɲ-ğ uyğunluğu vardır və biz bunu Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində də görürük: maɲa, saɲa (Qazax), mağa, sağa (Zaqatala, Qax), bavasəɲız/bavasəğız (ayrım) (Əzizov, 2016: 149).

Əsərdə bu və o əvəzliliklərinin III şəxs təkində sonu samitlə bitən forma müşahidə olunur: bunqar, anqar və aar. F.Zeynalov yönük halda samitlə bitən şəkilçi variantı haqqında yazır ki, yönük hal formalarının istiqamət mənası bildirən müstəqil mənalı ғar sözündən törəndiyi ehtimal olunur və müasir türk dillərində bu söz eyni vəziyyətdə özünü göstərmir, ancaq -ğa hissəsi müşahidə edilir, yalnız müasir qumuq dilində bu tam şəkildə (əvəzliliklərdə) görülür: бугъар, шугъар, оғар və s. (Zeynalov, 2008: 103). “Kodeks Kumanikus” əsərində şəkilçinin -nqar (-qar) variantını görürük və bu şəkilçinin samitlə bitən formasının daha qədim olması fikrini bir daha təsdiqləmiş olur. Abidədə bu şəkilçi ilə paralel olaraq -ar şəkilçisi də işlənmişdir. Bəzi şəkilçilərdə paralelliyin əks olunması türk dillərində differensasiya prosesinin və variantlılığın meydana gəlməsinin nəticəsi kimi göstərə bilərik. Ümumiyyətlə, bu şəkilçi qədim türk yazılarında və “Divani lüğət it türk” əsərinin dilində daha aktiv işlənmişdir. Ümumiyyətlə, bu forma -garı, -karı, -arı, -rı, -ra və s. şəkilçilər vasitəsilə düzəlmişdir. Özbək alimlərindən Q.Kərimov və Q.Sadiqov yönük qrupuna daxil olan üç halı – yönük, yönəlmə, istiqamət tək yönəlmə-istiqamət halı kimi qəbul edirlər (Əskər, 2008: 182). “Kodeks Kumanikus” əsərinin məşhur tədqiqatçısı M.Argunşah bu halı “yön göstərmə hali eki” adı altında təqdim etmişdir. Azərbaycan dilçilərindən Y.Məmmədov, Ə.Rəcəbli və R.Əskər bu formanı istiqamət halı, Ə.Şükürlü yönəlmə-istiqamət adı altında göstərmişlər. Ə.Şükürlü qeyd edir ki, bu hal VII-VIII əsrlərdə artıq öz qrammatik əhəmiyyətini itirmək üzrə olmuşdur. Ona görə də həmin halı ifadə edən şəkilçi variantlarına yalnız az və ya çox dərəcədə bir leksik vahid halında təcrid olunmuş sözlərin tərkibində təsadüf olunur (Şükürlü, 1993: 85). XIII-XIV əsrlərdə yazılmış “Kodeks Kumanikus” əsərində də biz bu şəkilçilərlə düzəlmiş sözlərə rast gəlirik. Yönəlmə-istiqamət halının göstəricisi sayılan şəkilçilər bütün isimlərə deyil, istisna hal kimi yalnız bir qrup sözə əlavə edilmişdir. Deməli, “Kodeks Kumanikus”un faktları onu göstərir ki, yönəlmə-istiqamət halı XIV əsrdə artıq arxaıqlaşmış və bəzi sözlərin tərkibində işlənmişdir. Heç təsadüfi deyil ki, əsərin müəllifi də “o” və “bu” əvəzliliklərini hallandırarkən bu şəkilçi variantı ilə angar, aar, mungar sözlərini yönük halın

içində vermişdir. Ona görə biz də tarixən mövcud olan bu halı "Kodeks Kumanikus" əsərində universallıq prinsipinə uyğun gəlmədiyi üçün yönük halın içində təqdim edirik:

ylgaī (ilgeri-irəli) (30a/5)

Ca3Rari (59b/13), taşcaī (taşkarı-dışarı) (30b/16)

ızchaī (içkeri-içəri) (31a/11)

rongra (sonqıra-sonra) (31b/23)

ol ayturđı ıocharı bachıp (o deyirdi yuxarı baxıb) (61b/16)

andıan ıulđus ılgarı bardı (61b/37) andan yulduz ılgarı bardı = ondan sonra ulduz irəli getdi

Statistik təhlillər göstərir ki, bu şəkilçilərin işlənmə tezliyi əsərdə çox azdır və hətta artıq qrammatik şəkilçi olmaqdan çıxıb, bəzi sözlərin tərkibində daşlaşmış formada işlənmişdir.

Təsirlik hal

Hərəkətin təsir obyektini bildirib, əsasən, kimi? nəyi? haranı? suallarından birinə cavab verən təsirlik halın "Kodeks Kumanikus" əsərində morfoloji göstəriciləri bunlardır: -nı, -ni, -nu, -ı və -n

-nı, -ni, -nu şəkilçisi sözləri konkretləşdirərək müəyyən təsirlik hal yaradır:

bızni ıvrğā ıollarıqā. Rıvrup ıetRırgıl ıycga (70a/6) (*Bızni* yürğan yollarıqā. Kúvrup yetkırqıl yesusa = *Bizi* yeridiyin yollarına yönəldib İsayə yetir.)

bergeyıdıR *Ganımuşnu* däge *tenimisni* tengrıqā ol boluşşun (62a/11) (bergeyıdik *ganınumuşnu* däge *tenimisni* tenrıqā ol bolussun = bizə kömək etməsi üçün *canımızı* hətta *bədənimizi* tanrıya verərdik.)

ol fagıtıl kım *crıstufıv* tutelar Rınadelar däge öldurtıl ol fagıt ıotur (63b/9). (ol sağıtlar kım *crıstusnu* tutelar kinadelar däge öldurtıl ol sağıt ıotur = O silahlar ki *kristusu* tuturlar qınadılar hətta öldürdülər o silah odur.)

-nu şəkilçili nümunələrdə söz sonu da dodaqlanan saitlidir. Arqunşah qeyd edir ki, bu xüsusiyyət Məmlük qıpçaq türkçəsində yoxdur: canımıznu (62a/11), Kristusnu (63b/8) (Arqunşah, Güner, 2015: 95)

-n şəkilçisi III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə təsirlik hal yaradır:

aue Rı3 kī fıiurgatıq. uemaR ıolın bızga aetıq (70a/5)

(Ave kız kım soyurqatıq. Uçmak *yolın* bızqa açtıq = salam qız ki lütfətin, cənnət *yolunu* bizə açtın.)

fövgayfen foğı Rūđa oğluo *oem* Ræanalfa (71b/8) (sövnqaysen sonı kunda oquluş *oçın* kaçan alsa = oğlun (*öcünü*) *intişamını* nə vaxt alsa, son gündə (o gün) sevinəcəksən.)

Bıe anı *ıulđuşu* RörzđuR ol Rwn toquşçı (61b/40) (bız anı *yulduzun* gördük = biz onun *ulduzunu* gördük.)

Abidədəki şəkli	Transkripsiyası	Azərbaycan dilində
Menj	Meni	məni

bixin	Bizin	Bizi
veni	Seni	səni
vıynj	Sizni	Sizi
Anı	Anı	Onu
Anlarnj	Anlarni	Onları
Munu	Munu	Bunu
Bularnj	Bularni	Bunları

Hallar	Tək		Cəm	
Adlıq	At	Lahab	Atlar	Lachlabar
Təsirlik	Atni	Lahabra	Atlarni	Lahablarni

Qədim türk yazılarında təsirlik hal -nı, -ni, -ı, -i (əvəzləklərə) -n, -ın, -in (mənsubiyyət şəkilçili sözlərə), -ğ, -g, -ığ, -ig, şəkilçiləri vasitəsilə düzəlmişdir: kisig (KT c 6) – adamları, “bizni” (T20-21) – bizi, sabımın (KT c 11) – sözümü, Kağanın (KT § 38) – xaqanını.

“Divani Lügat-it Türk” əsərində təsirlik hal -ı, -i, (mənsubiyyət şəkilçili sözlərə), -n (III şəxs mənsubiyyət şəkilçili sözlərə) -ğ, -g, -nı, -ni şəkilçiləri vasitəsilə yaranmışdır: sözüg – sözü (I, 312), aşığ-aşı (II, 242), tayımı-tayımı, dayçamı (III, 68), bəgni-bəyi (I, 44), anasını (I, 221), közin (III, 369) və s.

Azərbaycan dilinin dialektlərində təsirlik hal şəkilçisinin n formasında işlənməsi vardır: obasın (obasını), nənəsin (nənəsini) (Salyan), küpəsin (küpəsini), adın (adını) (Şəki), - Onnarın südün fermə müdürü yazır qınışqıya (Şahbuz), - Uşax xalasın görmüyüf, - Gündə əmisin ça:rır (Bərdə) və s. (Əzizov, 2016: 153)

Qazax dilində təsirlik hal -nı, -ni, -dı, -di, -tı, -ti, -n şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir: dünyeni tanıdı = dünyanı tanıdı, üydi kördik = evi gördük, kitaptı oqıdı = kitabı oxudu, tapsırmasın dayarladı = tapşırmasın hazırladı (Ercilasun, 2007: 452)

Qırğız dilində -nı, -nu, -n, -ö şəkilçilərilə düzəlir: kızdı = qızı, bölmönü = otağı, üyün = evini, kitepti = kitabı, koydu = qoyunu, balanı = balanı, uşağı (Ercilasun, 2007: 508)

Yerlik hal

Yerlik hal əşya və ya hərəkətin yerini bildirib kimdə? nədə? harada? suallarından birinə cavab verir. “Kodeks Kumanikus”da yerlik halda olan sözlər -da, -ta şəkilçiləri vasitəsilə düzəlmişdir.

Cengi/da (yurugun) – *dənizdə* (yürüyün) (18b/2-5)

Jenig Rəcugde – *sənin köksündə* (63b/35)

Roctage chanlıcta – *göydəki xanlıqda* (62a/28-29)

Barəa Ryzı boreluŧ *orueta* ıazuchın aytma (63a/24) barça kızı borçludur *oruçta* yazukın aytma = hər kəs borcludur *orucda* günahlarını deməyə.

fēda mēda Joh *fēgır tavda* Joh. *Vtlv tasda* Joh *RipeaRda* Joh. Ol Rus fvtđir (60a/15, 16). (*Senda menda* yoh, seŋır *tavda* yoh. Ütlü *taşda* yoh *kipçakda* yoh. Ol kuş sūtđir = *səndə məndə* yox, senir *dağda* yox, ütlü *daşda* yox, *qıpçaqda* yox. O quş sūtüđür.)

Qədim türk abidələrində yerlik hal -da, -də, -ta, -tə (sonor samitlərdən sonra) şəkilçiləri ilə düzəlir: Bolçuda süñüşdim (BK § 28) = bolçuda döyüşdüm. Çuş başınta (KT şm 6) – Çuş başında, Ərsəgündə, Yula költə kotım, anta irtim (MÇ 30) – Ərsəgündə, Yula gölü sahilində qoydum, orada idim.

“Divani Lügat-it Türk” əsərində yerlik hal -da, -də, -ta, -tə şəkilçiləri vasitəsilə yaranır: tağda – dağda (II, 337), kündə-günəşdə (I, 138), ıšta-ışdə (II, 112)

Göründüyü kimi tarix boyunca dəyişməyən yerlik hal şəkilçiləri müqayisə oluna müasir qıpçaq qrupu türk dillərində bu formaları vardır:

Qazax dilində yerlik hal -da, -de, -ta, -te şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir: otta candı = odda yandı, awılda qaldı = kənddə qaldı, üyde otırdı = evdə oturdu, onıŋ cəmodanında = onun çamadanında və s. (Ercilasun, 2007: 453)

Qırğız dilində bu hal -da, -do, -ta, -to, -tö və s. şəkilçilərlə yaranır: kızda = qızda, tüştö = düşdə, tašta = daşda, közümdö = gözümdə, colda = yolda və s. (Ercilasun, 2007: 508).

Çıxışlıq hal

İş və hərəkətin çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirib kimdən? nədən? haradan? suallarından birinə cavab verən çıxışlıq hal “Kodeks Kumanikus” abidəsində daha çox -dan, -tan şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir. Abidədə cingiltili samitlərdən sonra -dan şəkilçisi, kar samitlərdən sonra -tan forması müşahidə olunur:

Jazuclu..mē Rəzganımđā, ezitganımđā, tutganımde artuch ıeganimđā
artuch *yeganymdā* aŧruvlu ıazucłuturme. memy ıaman ızlarmđe ıama *ŋaginıđān*
ŧəŧumđān ıaman *erkimđān* ıaman(61a/3-6)

Gördüyümdən, eşitdiyimdən, tutduğumdan, artıq yediyimdən, artıq içdiyimdən günahkaram. Çox günahkaram mənim yaman *işlərimdən*, yaman *düşüncəmdən, sözümdən, yaman niyətimdən, yaman....*

emdidən – indidən (30a.14), etikten – çizmeden (60a.26), ırax'tan – uzaqdan (62b.9), kumadan – kumadan (50a.7), sagıttan – silahdan (63b.6), sövmekindən – sevməyindən (62a.27), tirövten – həyatdan (61a.20), yarıx'tan – ışıktan (74b.5), yazux'tan – günahdan (35b.20), yazukımdan – günahımdan (61a.9).

Karluq-uyğur qrupunda məxsus -din şəkilçisi “Kodeks Kumanikus”da çıxışlıq halın düzəldilməsində bir nümunədə qeydə alınmışdır: Teŋridin – tanrıdan (72a.15). Qeyd edək ki, bu şəkilçi yalnız uyğur və özbək dilinin karluq tipli dialektində qalmışdır. Oğuz qrupu türk dilləri üçün, Azərbaycan dilində də hətta şivələrdə belə spesifik deyil.

Abidədəki şəkli	Transkripsiyası	Azərbaycan dilində
-----------------	-----------------	--------------------

Meðan	Medan	məndən
biḡdam	Bizdam	Bizdən
reṇðan	Sendan	səndən
rıḡdam	Sizdam	Sizdən
anðan	Andan	Ondan
anlarðan	Anlardan	Onlardan
Munðan	Mundan	Bundan
Bularðan	Bulardan	Bunlardan

“Divani Lügat-it Türk” əsərində çıxışlıq hal -dan, -dən, -dın, -din, -dun, -dün, -tan, -tən, -tın, -tin şəkilçiləri ilə düzəlmişdir: suwdan-sudan (anı suvdan keçürdi = onu sudan keçirdi), tağdın-dağdan (tağdın inildi = dağdan enildi, II, 154), buzdun-buzdan (anınq tışi buzdun sızladı = onun diş buzdun sızladı, III, 267) və s.

Qazax dilində -dan, -den, -tan, -ten, -nan, -nen şəkilçiləri ilə düzəlir: coldan ötti = yoldan keçdi, üyden sıqtı = evdən çıxdı, mektepten qaştı = məktəbdən qaçdı, ağaştan quladı = ağacdən düşdü, muğalimnen üyrendik = müəllimdən öyrəndik, tañnan beri küttik = dan yeri söküləndən bəri gözlədik (Ercilasun, 2007: 454)

Qırğız dilində -dan, -don: coldan = yoldan, üydön = evdən, tilden = dildən, taştan = daşdan, eşikten = qapıdan, sözünön = sözündən və s. (Ercilasun, 2007: 508)

“Kodeks Kumanikus” əsərində hal əvəzlənmələri də müşahidə edilir.

Qədim türk yazılı abidələrində olduğu kimi təsirlik halda duran işarə əvəzliyi yiyəlik hal mövqeyində işlənir: däge ol jagıt bolgay anı RalRanı barəe ıecler allenda (63b/8) Dage ol saqıt bolgay anı kalkanı barçe yekler allenda = Hətta o silah bütün şeytanlar qarşısında onun qalxanı olacaq. Bıe anı rıldıueü RörzduR ol Rwn toguşçı (61b/40) bız anı yulduzun gördük = biz onun ulduzunu gördük.

Abidənin dilində yönük hal yerlik halın mövqeyində çıxış edir: Jolga Jururme....(7b/23) (yolqa yururmen = yolda yeriyirəm), Jolga Jurdu....(7b/24) (yolqa yurdun = yolda yeridin) və s.

Belə əvəzləmələrə türk abidələri, eyni zamanda Azərbaycan dilinin şivələrində də rast gəlinir. Məsələn: yerlik hal mövqeyində yönük hal: *Biriyə tabğaç bodun yağı ermis* (Kül tigin abidəsi, şərq tərəfi, 14) “Cənubda Çin xalqı yağı imiş”, “*Bı işdər Soltanın sayasına yaxşı olıb* (Salyan), *-İdris öyə gizdənif, -Meşiyə daldalanır* (Gəncə)” (Əzizov, 2016: 157); yiyəlik mövqeyində təsirlik hal: *bizi tərəflər* (Salyan).

Tarixən türk dillərində mövcud olmuş alət-birgəlik halı “Kodeks Kumanikus” əsərində də müşahidə edilir. Lakin nümunələrdən aydın olur ki, artıq XIV əsrdə bu hal işlənmə tezliyini itirmişdir və buna görə bu halın şəkilçiləri də artıq arxaikləşməyə doğru gedərək yalnız bəzi sözlərin tərkibində

daşlaşmış şəkildə işlənir. Əsərdə bu halda olan sözlər, əsasən, zaman mənalı leksik vahidlərdir:

Rvzun (65b/39b) (küzün = payız vaxtı)

jain (65b/38b) (yayn = yay vaxtı)

Rım anfeşim kel/æ (61a/16) (kim *ansesim* kelse = kim *birdən* gəlsə)

Qeyd edək ki, bu xüsusiyyət müasir Türkiyə türkcəsində hələ də qalır: güzün = payız vaxtı, yazın = yay vaxtı və s.

Nəticə.

Araşdırmalarımız nəticəsində "Kodeks Kumanikus" əsərinin dilində qrammatik hal kateqoriyasını əmələ gətirən 6 halın müşahidə olunduğunu gördük. Təhlilə cəlb edilən tarixi dövrlərin dil xüsusiyyətləri, o cümlədən abidələrdən gətirilən nümunələr sübut edir ki, türk dillərində hal şəkilçiləri qədim türk dili dövründən ciddi dəyişiklik olmadan günümüzdə gəlib çıxmışdır. Fərqli xüsusiyyətlər daha çox fonetik variantlarda özünü göstərir. Ümumiyyətlə, türk dillərinin tarixinin öyrənilməsində "Kodeks Kumanikus" əsəri XIII-XIV əsrlər dil mənzərəsinin təsvirində və müqayisəsində önəmli yer tutur.

Ədəbiyyat:

- Argunşah M., Güner G. (2015) *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit yayınları
- Biblioteca Nazionale di S. Marco (1597) – Biblioteca ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. latini, Fondo antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX / No 549
- Dmitriev N.K. (1962) *Stroy tyurkskiy yazıkov*. Moskva: İzbo Vostochnoy literaturı
- Ercilasun A.B. (2007) *Türk lehçeleri grameri*. Ankara: Akçağ yayınları
- Əhmədova A. (2013) *Altay dillərində -ki şəkilçisi*. Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri mövzusunda respublika elmi konfransı, s.212-213
- Əzizov E. (2016) *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı*. Bakı: Elm və təhsil
- Xəzirkə zaman uyqur tili (1966). Alma-ata: Nauka
- İslamov M.İ. (1986) *Türk dillərində əvəzliliklər*. Bakı: Elm
- Kotviç V. (1962) *İçledobanie po altayskim yazıkam*. Moskva
- Məmmədov M. (2003) *Aərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları*, Bakı: Elm
- Novruzov M. (2000) s.89-90. *Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi*. Bakı: Elm
- Öner M. (2013) *Bugünkü kıpçak türkçesi*, Ankara: Türk dil kurumu yayınları
- Ramiz Əskər (2003) "Qutadğu Bilig" Bakı: Elm
- Ramiz Əskər (2008) *Mahmud Kaşğari və onun "Divanü lüğət-it-Türk" əsəri*, Bakı "MBM"
- Rəcəbli Ə. (2006) *Qədim türk yazısı abidələrinin dili*, Bakı: Nurlan
- Rəcəbli Ə. (2009) *Qədim türk yazısı abidələri*, I hissə, I cild, Bakı: Nurlan
- Seyidov Y. (2000) *Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya*. Bakı: Bakı Universiteti
- Şükürlü Ə. (1993) *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı: Maarif
- Zeynalov F. (2008) *Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası* Fonetika, leksika, morfologiya: 1 hissə. Nəşrə haz., red. və ön sözün müəll. M.D.Qıpçaq. Bakı: MBM